

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94:316.7–051(092)(477)«1820/1860»

Іванова Л. Г.,

кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), ludmylaivanova@ukr.net

**Постать Богдана Хмельницького
в українському інтелектуальному середовищі
20–60-х рр. XIX ст.**

Піднято питання про формування модерного національного світогляду та концептуального бачення історичного шляху розвитку українського соціуму в минулому і сьогодні в середовищі українських інтелектуалів у першій половині XIX ст. Автор акцентує, що національна самосвідомість була вагомим фактором, історичним феноменом національно-визвольних рухів народів на Європейському континенті у XIX ст. Початково у концентрованій формі вона втілювалась в середовищі певної частини суспільства. Велика роль у формуванні національної самосвідомості належала історичній науці та літературі про героїчну і славетну минулину народу.

Відповідно автор розкриває прагнення українських істориків і літераторів – таких як М. Максимович, С. Гребінка, М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко та інші – реконструювати події Національно-визвольної війни в Україні XVII ст. та діяльність гетьмана Б. Хмельницького. Через призму державотворчої діяльності Великого гетьмана, вони намагалися віднайти відповіді на складні питання, що стояли перед українським народом у XIX ст. Зокрема, чи мають українці на свою політичну самоорганізацію, які державницькі традиції та принципи функціонування козацької держави Б. Хмельницького і якій формі має постати у новітній час.

Ідейний зміст поетичних творів та історичних праць першої половини XIX ст., які практично озброїли українофілів розумінням значення необхідності повернути розумінням, що ця справа є законною і першочерговим завданням для захисту української культурно-мовної ідентичності та свого цивілізаційного постулу.

Ключові слова: національна, етнополітична, самосвідомість, модерний рух, постать Б. Хмельницького, українська козацька держава, інтелектуальне середовище, національна ідентичність.

Кожна історична епоха відзначається діяльністю непересічних, яскравих за характером особистостей, які в переломний період суспільних трансформаційних процесів змінювали звичайний плін подій, суспільний поступ і, зрештою, змінювали історичну реальність країна, й народу. Свою інтелектуальну, емоційну енергію та силу власних переконань лідери-пасіонарії спрямовували на створення нових історичних умов етнополітичного буття соціуму, з яким становили єдине ціле в етнокультурному, територіальному, мовному просторі.

Поряд з тим, саме громадянство народжувало лідерів, які не тільки жили мріями та інтересами свого народу, але й досить глибоко відчували його актуальні соціально-політичні потреби. Відповідно соціум висував на авансцену історії тих лідерів, які здатні були вибудувати стратегію й здійснити проєкт нового суспільного розвитку.

В історії України такою видатною і титанічною особистістю, що піднялась над буденністю і реалізувала прагнення й суспільні ідеали народу, був гетьман Богдан

Хмельницький. Він кардинально змінив політичну долю українців, вивівши їх із бездержавного стану. Б. Хмельницький створив державу на нових принципах – козацького республіканізму та демократії. Ця держава суттєво відрізнялась своєю системою адміністративно-політичного управління від сусідніх монархічних країн – Московії, Польщі, Кримського ханства, Молдови, Литви. Водночас Б. Хмельницький очолив Національну революцію та Національно визвольну війну XVII ст., які поклали початок утвердженню на теренах Центрально-Східної Європи нового світогляду вільної людини, утвердженню теорії договірного походження держави та ідеології Просвітництва. Це була епоха зоряного часу української етнополітичної свідомості, що народила могутню силу власного державотворення.

Загальнотеоретичною та джерельною основою статті стали праці М. Маркевича, С. Гребінки, М. Максимовича, М. Костомарова, А. Лазаревського «Історія Русів».

Загальнотеоретичною основою статті стала знаменита «Історія Русів», праці С. Величка, М. Маркевича, М. Костомарова, М. Максимовича, твори Т. Шевченка, С. Гребінки, через які простежуються не тільки процес становлення української історичної науки і літератури, але й формування національної та етнополітичної свідомості українського суспільства у XIX ст.

Відповідно в статті глибоко аналізуються оцінки та бачення українськими інтелектуалами образу Б. Хмельницького. Розглядаються також дискусії, що точилися навколо постаті Великого гетьмана.

Крім того, використанні праці сучасних дослідників, які вивчали суспільно-політичні процеси й становлення модерного світогляду в Україні та Європі у XIX ст. – Е. Гелнера, З. Когута, О. Яся, Л. Зінчука, Ю. Пінчука.

Мета статті: на основі історичних праць та літературних творів XIX ст., використовуючи методологію історичного аналізу і синтезу, дедукції та індукції, об'єктивізму, розкрити теоретичне осмислення українськими інтелектуалами XIX ст. значення постаті гетьмана Б. Хмельницького в історичній долі України, його вплив на формування етнополітичної самосвідомості в українських освічених колах, також на формування державницької ідеї у протистоянні великоросійській імперській ідеології панславізму.

Сподвижницька і багатовекторна діяльність гетьмана Б. Хмельницького, спрямована на розбудову української держави, у XIX ст. в добу формування модерних націй стала підґрунтям українського відродження. Варто зазначити, що поступ українського народу в модерну епоху відбувався в контексті загальноєвропейських суспільних законів. Українські інтелектуали, що взяли активну участь в цьому процесі, перебували під впливом як передових теорій, витворених європейськими мислителями, так і власних політосвідоглядних

традицій народу та запропонованих концепцій в історичних працях XVIII ст. Крім того, вагома роль в утвердженні модерної етнополітичної, етнонаціональної, етносоціальної свідомості українства та його державницьких устремлінь в майбутньому, належала науковій і літературно-фольклорній діяльності української інтелігенції першої половини XIX ст. Відомий англійський дослідник Е. Гелнер писав, що прагнення соціуму до самостійного незалежного життя є вагомим елементом формування модерної нації в епоху переходу від аграрного до індустріального світу. В свою чергу національна ідея виступає провідною силою і політичним імперативом суспільного прогресу та «вищого етнокультурного розвитку кожного народу» [2, с. 52, 156–157].

Неабияке значення у цьому відношенні належало також історичній пам'яті народу про себе, через яку нація здатна самоідентифікувати себе серед інших етноспільнот, персоніфікувати себе як повноправного учасника цивілізаційного політико-культурного процесу та переосмислити своє минуле і сьогодення, щоб визначити перспективи й пріоритети майбутнього.

Українські суспільні діячі XIX ст., досліджуючи історичну минувшину, прагнули передусім знайти підтвердження і аргументи на право свого народу на власне самостійне політичне існування в сім'ї європейських народів. З іншого боку, вони намагались зрозуміти внутрішню суть подій попередніх століть і відповісти на болюче злободення питання: які ж причини обумовили політичне безправ'я українського народу. Адже у XVIII ст. козацька держава – Гетьманщина та Слобідська Україна, що мала особливий політико-юридичний статус, перетворились у провінційний закуток Російської імперії. Також українці втратили й свою провідну політичну еліту, яка успішно асимілювалась і влилась у ряди російських панівних верств. Нове українське дворянство у своїй більшості на початку XIX ст. тепер ідентифікувало себе як невід'ємну частину імперської російської нації і пов'язувало долю українських земель із самодержавною Росією [8, с. 228–229]. Колишня українська еліта, заявивши про вірнопідданство короні Романових, стала дієвим учасником суспільно-політичного життя імперії, примножувала її військові перемоги, розбудовувала культуру, науку, систему адміністративного управління та, зрештою, взяла участь у формуванні імперської ідеології.

Подібна ситуація відбулась і на правобережних українських землях, де ще на початку XVIII ст. українські державні інституції зазнали повного демонтажу. Українські вищі верстви Правобережжя і так само Галичини інкорпоровали у польсько-шляхетське середовище. Навіть після входження цих українських регіонів до складу Російської держави (1793–1795) польська шляхта продовжувала зберігати тут свої домінуючі позиції в адміністративному управлінні та економічній сфері. Тож це давало привід польському політикуму постійно заявляти про свої територіальні претензії на Правобережну Україну, а українське населення класифікувати як етнічну підгрупу польської нації.

У протистоянні з великоросійською імперською ідеологією панславізму і польсько-шляхетською

доктриною «історичної Польщі», історична пам'ять українського народу та історичні наукові розвідки дослідників перетворились у головне поле битви за «утвердження ідеальної української ідентичності» [20, с. 265] й формування власного політичного проекту. Головне завдання яке тепер у XIX ст. стояло перед українськими інтелектуалами полягало в тому, щоб зламати мури теорії малоросійства, подолати психологію провінціалізму, центрисько-імперської підпорядкованості і, в кінцевому результаті, вивести українців із стану етнографічної аморфності.

Величезний вплив на еволюцію політичного світогляду освічених верств українства в другій чверті XIX ст. у самосприйнятті себе як самобутньої нації в європейському просторі відіграла «Історія Русів». Цей рукописний історико-політичний трактат кінця XVIII ст. (можливо початку XIX ст.) набув своєї широкої популярності починаючи з 1828 р. і з того часу стає настільною книгою в українському освіченому середовищі. Його переписували, передавали із рук в руки, читали, обговорювали і цитували в світських салонах, на наукових зібраннях тощо. Зрештою, у 1846 р. професор Московського університету О. Бодянский вперше опублікував один із списків твору. Це дало можливість значно більшій читацькій аудиторії ознайомитись із новим концептуальним викладом історичного поступу України, яку російська влада іменувала своєю прикордонною провінцією з Європою – «Юго-Западним краєм».

Передусім автор «Історії Русів» наголошував, що українці є державною нацією від часів ними заснованої Київської Русі, а їхній політико-історичний поступ – відмінний від східних і західних країн та народів: «народ руський із своїми козаками був спочатку народом самодержавним, себто, від самого себе залежним, під правлінням князів своїх або самодержавців» [5, с. 265]. Прикметною особливістю твору була остаточна відмова її автора від традиційної для XVIII ст. протекторно-васальної доктрини та автономного політико-юридичного статусу України в межах будь-якої імперії і заяви про самостійний незалежний шлях державного життя. Це яскраво ілюструє авторський виклад тексту Зборівської угоди 1649 р. між гетьманом Б. Хмельницьким та польським урядом: «Народ руський од свого часу є і має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого незалежним, а уряд той вибирається і встановлюється загальною радою, добровільно од усіх станів, і ніхто їм в тому нехай не заважає, не втручається ніяким колвек способом, ні тайним, ні явним, а найбарзій насильством» [5, с. 138].

Центральною темою оповіді про буремне минуле українців-русичів в трактаті, була Національно-визвольна війна XVII ст. та діяння славного гетьмана Богдана Хмельницького, який визволив від «тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ», віднайшов йому «сподівану свободу» [5, с. 46] і відродив державність.

Великий гетьман постає перед читачем в «Історії Русів» людиною із «незвичайним розумом», вельми «добродушною» і «справедливою»; «у справах національних – досконалий політик, а на війні – безстрашний і заповзятий вождь» [5, с. 190]. Вміло використовуючи авторитет Б. Хмельницького, автор, звертаючись до

сучасників та наступних поколінь, нагадує українцям, що визначально вроджена їхня риса – це прагнення до свободи, нетерпимість до «кайданів рабства», готовність «завжди вмерти за свою волю до останньої людини» [5, с. 104–105, 131]. В цьому контексті особливий політичний зміст має заклик гетьмана у 1648 р. до українського народу підніматись на визвольну боротьбу «не задля користоловства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону Вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших», щоб не «волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві ще й по власній землі своїй» [5, с. 104].

Авторський виклад державотворчої діяльності Б. Хмельницького, його військових перемог над Річчю Посполитою, зміст промов перед козацтвом та іноземними послами про непорушність стародавніх прав і звичаїв народу українсько-руського, спричинила своєрідну революцію у свідомості українського зросійщеного дворянства першої половини XIX ст. Наразі популяризація «Історія Русів» поклала початок новому етапу національно-визвольного руху в Україні. Своєрідним ідеологічним проповідником цього руху, за визначенням сучасних дослідників в епоху становлення модерного світогляду націй стає література та історична наука [16, с. 83]. Практично через прозове чи поетичне слово освічені кола українського громадянства виливали свої найпотаємніші думки, настрої, прагнення. Відповідно в українській прозі та поезії поступово утверджується громадсько-політичний жанр. Як правило це були художні твори на історичну тематику, де героїзувалась боротьба козацтва за політичну свободу своєї Вітчизни. Центральною постаттю в літературі стає Б. Хмельницький. В цьому відношенні інтерес представляє поема «Богдан Хмельницький» 1833 р., авторство якої є анонімним, але визнають твором М. Максимовича [6, с. 184]. В основу сюжету покладено події 1647–1657 рр., тобто першого періоду Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького проти панування Польщі на українських землях. Натомість значна частина поеми присвячена описові зустрічі Великого гетьмана киянами після переможного визвольного маршу козацького війська у 1648 р. до польських етнічних кордонів. Автор вустами київського люду проголошує гетьмана Хмельницького «визволителем», що врятував народ український від політичної ганьби і тим прославив себе та свою Вітчизну:

Ты от позора нас избавил
Ты родину свою прославил
Отиль да будешь ты: Богдан [13, с. 89].

Поетизуючи образ гетьмана автор практично звертається до співвітчизників й стверджував, що тільки у боротьбі можна відвоювати майбутнє в європейському цивілізаційному просторі для свого народу і країни. Водночас сповнені упевнені звучать у поемі рядки: «Верь: над родной твоей страной вновь солнце счастья взойдет» [13, с. 86].

Славетний образ Б. Хмельницького посідав важливе місце у творчості Євгена Гребінки. У 1839 р. вийшла його поема «Богдан», де у віршованій формі подається історія козацьких повстань другої чверті XVII ст., Національно-визвольної війни, військових звитяг та дипломатії Хмельницького у боротьбі за українську державність. У

діалозі гетьмана із священником, поет висловлює й свої власні роздуми про долю України, надає оцінки про роль Хмельницького у визвольних змаганнях українства:

Молился за счастье Украины.
Давно ли было..., а теперь победы.
Украину опять *восстановили*
И я – *гетман свободной* Украины.

И шлют послав ко мне цари отовсюду [19, с. 206–507].

Великого гетьмана Є. Гребінка називає божим «провидінням», на якого покладена місія вивести український народ «прямо до щастя». Головну увагу читача автор звертає на проблему вибору Хмельницьким протектора для Гетьманщини – хто найкраще міг би бути політичним союзником молодій козацькій державі: Польща, Туреччина, Московія. Дотримуючись старої російської історіософської концепції, Є. Гребінка традиційно склав похвальну оду вибору гетьмана на користь Московського царства. Варто зазначити, що в 30 – початку 40-х рр. XIX ст. українське суспільство продовжувало перебувати в полоні старих автономістичних світоглядних поглядів на політико-юридичний статус Лівобережної України в межах Російської імперії. Симптоматично, що у питанні відновлення попередніх протекторно-васальних міждержавних українсько-російських відносин, опозиційно налаштована частина українського вищого суспільства постійно посилювалась на угоду 1654 р., укладену між Б. Хмельницьким та московським самодержавцем Олексієм Романовим. Практика нагадування петербурзькому істеблшменту про добровільний характер угоди та вільний вибір українського народу разом із гетьманом Б. Хмельницьким, залишалось у першій половині XIX ст. вагомим аргументом у справі захисту українством своєї національної ідентичності та державницьких прав.

Знаковою подією для української громадськості стало видання п'ятитомної праці М. Маркевича – «Історія Малоросії» (1842–1843), де виклад української минувшини подається в літературно-художньому стилі романтичного напрямку у поєднанні з «гердерською теорією нації» [23, с. 135] та просторовим викладом документальних матеріалів. Головним об'єктом наукових студій вченого було українське козацтво та діяння Б. Хмельницького, які боролись «за віру, свободу і Вітчизну» та краще життя на своїй власній землі [14, Т. 2, с. 480–481]. Поряд із тим М. Маркевич запропонував кардинально нову, відмінну від загальноросійської історіографічної схеми, періодизацію історії України. В основу своєї періодизації М. Маркевич поклав козацький фактор, виокремивши шість періодів – історичну добу України від найдавніших часів до 1500 р. тобто до заснування козацтва та п'ять наступних пов'язаних із визвольними змаганнями козацтва, утворенням української держави – Гетьманщини, її функціонуванням і занепадом (1783). Діяльність Б. Хмельницького (1646–1657) М. Маркевич запропонував розглядати як окремий якісно прикметний період української історії.

В широкій ретроспективі учений реконструював життєвий і державотворчий шлях Великого гетьмана. В «Історії Малоросії» він постає перед читачем непереможним полководцем козацького війська, як «хитрый глава целого народа», як захисник і

послідовник українських державницьких інтересів [14, Т. 1, с. 331]. Микола Маркевич акцент робить на тому, що гетьман діяв завжди спільно з народом задля визволення Наддніпрянщини із політичної неволи Речі Посполитої, що він не переслідував корисні мотиви чи задоволення власних амбіцій. Свої оцінки та характеристики діяльності Б. Хмельницькому вчений підтверджує фактологічним матеріалом, який мав у монографії літературне оформлення. Зокрема це стосується переговорів гетьмана з польським послом А. Киселем і московитом Г. Унковським, приїзду Хмельницького до Києва 1648 р., коли козацька старшина і жителі міста «зустріли великого мужа і благодійника Вітчизни» і якому висловили «вдячність за безприкладні подвиги і працю, яку він здійснив на благо Малоросії». Кияни іменували гетьмана «батьком і рятівником Вітчизни» [14, Т. 1, с. 210].

Подібно до Є. Гребінки автор монографії значну частину оповіді про Б. Хмельницького присвятив Переяславській раді та договору між Гетьманщиною й Московським царством у 1654 р. Передусім в історіописанні М. Маркевича простежується вплив традицій козацьких літописів та бачення старшинсько-козацьким істеблішментом природи українсько-московських взаємин у XVIII ст., сенс котрих полягав у визнанні автономно-державницького статусу Лівобережної України. Дослідник запропонував тезу за якою, цар московський підписавши всі пункти Березневих статей (1654), об'єднав два споріднені народи «яко рівні з рівними і вільні з вільними» [14, Т. 1, с. 344]. Тож вчений підкреслював міждержавний характер угоди і бачив своє завдання, завдяки фактологічному викладу історичного матеріалу, нагадати російському політикуму, що українці є державною нацією, яка добровільно, без будь-якого військового завоювання визнала протекторат Московії. Відповідно до старшинсько-козацької концепції, сучасні російські самодержавці повинні визнати політичні права та привілеї Малоросії з якими вона прийшла під скіпетр Романових у XVII ст. й повинні погодитися на відновлення у XIX ст. українських державних інституцій. Наразі висвітлюючи хід подій Національно-визвольної війни, М. Маркевич довів образ Б. Хмельницького до канонічності: розум генія якого прагнув утвердити на віки вільний державницький поступ українського народу [14, Т. 1, с. 334, 385]. Представлений ученим історичний портрет Б. Хмельницького набрав надзвичайно привабливих форм для більшості українського зросійщеного дворянства, перед яким дедалі поставала життєва необхідність – переосмислити причини бездержавного становища кілька мільйонного самобутнього народу, що проживає на великих обширах від Дону до Дніпра, Дністра і Дунаю.

Микола Маркевич не обмежував свою діяльність тільки вивченням козацької доби та визвольними змаганнями українства у XVII ст. Серед пріоритетних сфер дослідження вченого були етнографічні студії та написання власних поетичних творів. Сучасники писали про М. Маркевича як про невтомного і добросовісного дослідника побуту України [9, с. 88]. У поетичних творах таких як: «Весна», «Русалка», «Перелетные звезды» тощо Микола Андрійович утверджував у літературі народну культуру слова, моралі, взаємостосунків. Його історичні поеми були прийняті громадянським

звучанням; в них дослідник піднімав питання про минуле і майбутнє українського народу. Зокрема, у віршах «Гетманство», «Україна», «Федор Богдан» Маркевич пише про славетних козацьких полководців – Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького і одночасно дорікає українцям за інфальтильність до долі колишньої Гетьманщини («И лишь память осталась бывалой свободы!»), дорікає за відсутність волі до боротьби:

Не в памяти ли вашей величие смелых ...

И что же! Навеки те дни миновали?

Ужель сред обширных Украины стран

Не может воскреснуть Федор Богдан? [15, с. 39–42, 60].

Необхідно відзначити, що попри песимістичний напрям поезії М. Маркевича, його поетична творчість та історіософські погляди заклали підвалини нового ідейного світосприйняття українського народу – як окремишньої етнополітичної спільноти з власною самобутньою історією. Крім того, його п'ятитомна праця про Малоросію активізувала автономістсько-традиціоналістські настрої у певних колах українського дворянства, що продовжувало тужити за часами існування Гетьманщини й сподівалося повернути попередні українсько-російські взаємини у політичній сфері. До когорти шанувальників наукової творчості М. Маркевича належав і Т. Шевченко. Видатний український поет відкрив для себе історію України завдяки «Історії Малоросії» та «Українських мелодій». Згодом він написав свої знамениті поеми «Великий льох», «Свято в Чигирині», «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине» та інші, котрі присвятив керівникові Національно-визвольної війни XVII ст.

Безсумнівно, постать Б. Хмельницького для Т. Шевченка була притягальною, через яку переломлювались його власні оціночні характеристики та виміри історичних подій, суспільних рухів та процесів українського минулого й сьогодення 40-х – 50-х рр. XIX ст. Втім, поетичне слово Т. Шевченка про Великого гетьмана отримала дещо інше смислове та ідейне звучання, ніж його колег по перу у попередні роки. Богдана Хмельницького український поет змальовував одночасно як героя і антигероя, як «славетного» воїна, «геніального бунтівника», «великомудрого гетьмана», котрого називав «батьком Богданом», а поряд з тим – «нерозумним сином», що «занапастив еси вбогу сироту України», яку «отгдав приятелям на пограбування» [22, с. 170–171, 226–227, 262]. На відміну від Є. Гребінки і М. Маркевича в поезії Т. Шевченка постійно звучить осуд гетьмана за його вибір на користь Московії. Досить рельєфно це простежується у містерії «Великий льох» (1845). У формі алегорії – розмови трьох пташок–душ – поет передає своє ставлення до Переяславської ради 1654 р. та до українсько-московської угоди. Одна із пташок–душ дівчини Присі картає себе за великий гріх, через який не може потрапити до раю. А гріх її полягав у тому, що перейшла гетьману Хмельницькому дорогу з повними відрами води, коли він їхав на зустріч до Переяслава з московськими послами. За українською традицією цей вчинок дівчини знаменував для гетьмана правильність рішення – «Москві присягнути». Натомість душа чорнобрової дівчини, в інтерпретації поета, тяжко побивається і причитає, що краще б тою «клятою» водою «батька, матір, себе, брата, собаку отруїла». «Од за що

караюсь, от за що мене, сестрички, і в рай не пускають» [22, с. 219].

У вірші «Чигрине, Чигрине» Т. Шевченко, звертаючись до співвітчизників, емоційно змальовує картини московської неволі України, в котру її завів гетьман Богдані та «який проспав всю Україну»: «Що ж на нашій ниві уродилось?! Уродилась рута ... рута волі нашої отрута» і далі:

... заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила... [22, с. 171–172].

У вірші «Розрита могила» (1843) поет відверто докоряє гетьману Хмельницькому за його геополітичні прорахунки та недалекоглядність відносно союзника – московського самодержавця. Від імені України–матері Шевченко гнівно заявляє, що «якби була знала у колісці б задумала, під серцем приспала» [22, с. 170]. Це був, як бачимо, кардинально протилежний підхід в оцінці доленосних подій середини XVII ст., який ламав усталені суспільні погляди українства на свою історію втрачених можливостей і права вибору майбутнього політичного буття.

Поряд з тим, Т. Шевченко використовував постать Богдана Хмельницького для емоційно–ідейного підсилення своїх закликів до українців–греккосів: підніматися на боротьбу проти нового рабського поневолення. Мінорний характер його поезії, присвячений Великому гетьману, наразі змінювався і слова поета наповнювались пафосною впевненістю, нездоланною енергією у переможне прийдешнє свого народу і країни:

Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помятається на волі
Невольничі діти! [22, с. 227].

Варто зазначити, що Т. Шевченко у 40–і рр. сформував своєрідну бунтівну ауру в суспільному житті українських інтелектуалів Києва та віслюму в Україні, використовуючи історичне тло і постать Б. Хмельницького. Його муза сприяла радикалізації суспільних настроїв до існуючих порядків самодержавно–кріпосницької імперії. Невипадково П. Куліш писав: «Наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли запоруку своєї будучини». Українська молодь дивилась на нього, за визначенням П. Куліша, як на «національного пророка», як на якийсь світильник небесний і се був погляд правильний» [4, с. 49–50]. Особливий революційний вплив на українство тих років мав Шевченківський «Заповіт» (1845), написаний у Переяславі. Тут відверто лунав заклик до боротьби, до радикального вирішення української проблеми: «Вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте» [24, с. 257].

Про значення полум'яної поезії Шевченка, що несла «світло істини», писав видатний історик М. Костомаров. Учений називав шевченківську музу «своім негаснучим світочем», що «відкривала за собою шлях і сонячному променю, і свіжому повітрю, і людській допитливості ... адже цей світоч горить нетлінним вогнем – вогнем Прометея» [10, с. 166].

Практично поетичне слово Т. Шевченка озброювало українофілів розумінням необхідності повернути собі національну свободу, яка є законним і здійсненим суспільним завданням; озброювало розумінням, що без державницького існування – «без своєї хати» – неможливе повноцінне життя всього українського народу. Важливо, що шевченківські ідеї сприймалися усіма верствами української спільноти як «клич воскреслої труби архангела». Згодом П. Куліш визнавав: «Якщо коли–небудь говорилось по правді, що серце ожило, що очі спалахнули, що над чолом у людини засяяло полум'я, так це було тоді в Києві», коли Шевченко читав свою поезію серед кирило–мефодівських братчиків [3, с. 34–35]. Шевченківська історична поезія про козацькі повстання, Хмельниччину, Коліївщину, гайдамаччину ніби розкривала завісу народного життя і повертала до героїчних визвольних змагань українців за право на незалежний, самобутній політичний цивілізаційний простір українства. Пізніше М. Костомаров писав про свої відчуття та емоції від поезії Великого Кобзаря: «І страшно і солодко, і боляче, і захоплююче було заглядати туди» [3, с. 63–64].

Ідейний зміст поезії Т. Шевченка посилювався завдяки її україномовності. Адже більшість українофілів–поетів у 30 – на початку 40–х рр. продовжувала писати на українську тематику, використовуючи російську мову чи абетку при відтворенні української народної мови. Факт україномовної музи Т. Шевченка досить негативно сприймався царськими жандармськими аналітиками. Це ілюструють документи звітів розслідування справи Кирило–Мефодівського товариства. Так, в одному з них зазначалось, що вірші українського поета «подвійно шкідливі і небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії можуть поширюватись і в подальшому викоринитись думка про благо часів гетьманщини, про щастя повернути ті часи і можливість Україні існування у вигляді окремої держави» [7, с. 67–68].

Наразі є цілком справедливою думка М. Драгоманова, що не геніальний стиль та форма, але політичний зміст поезії Шевченка зробив його національним пророком», бо через усю його поезію проходила ідея політичної незалежності України [3, с. 35]. Заслуга Великого Кобзаря полягала ще й в тому, що його слово виводило українців з етнографічної маси в політичну націю і нищило «оужнорусский» провінціалізм. Відповідно поезія Т. Шевченка і, особливо, про історичну минувшину, була надзвичайно популярна та знана не лише освіченими українцями, а й серед селянського люду в усіх українських землях.

У 50–х рр. XIX ст. постать Богдана Хмельницького та Національно–визвольна війна продовжувала відігравати важливе значення в процесі формування етнонаціональної і етнополітичної свідомості. А 1857 рік знаменувався виходом у світ ґрунтового наукового дослідження М. Костомарова «Богдан Хмельницький». У цій першій історичній монографії Хмельницький постає як «самий великий русій руської (української – Авт.) історії», як талановитий неперевершений полководець, справжній державник, що очолив «справедливу і богоугодну» війну проти польського поневолення української нації. [11, с. 403, 505]. Персоніфікуючи виклад матеріалу про буремний період середини XVII ст., М. Костомаров виводить на історичну

на сцену ще одного героя – а саме український народ [17, с. 98], якому «не залишалось ніяких заходів окрім зброї», щоб відвоювати своє політичне майбутнє [11, с. 505]. За костомарівською інтерпретацією українське поспільство і рядове козацтво зіграли вирішальну роль у військових баталіях Богдана Хмельницького. Крім того, саме українському народові належала державотворча ініціатива та запровадження на Наддніпрянщині своєрідної політичної системи правління, в основу якої було покладено традиційні республіканські принципи владної структури Запорозької Січі. За Костомаровим велич українського гетьмана полягала в тому, що він зумів реалізувати соціальні та політичні ідеали народу, його прагнення до державного буття.

Зрештою, для самого М. Костомарова головною метою при написанні монографії було не тільки відтворити послідовність історичних подій і діянь Б. Хмельницького, але й донести до української та російської аудиторії ідею народоправства на противагу монархічній формі, ідею етнонаціональної самобутності українства. З іншого боку – довести життєву доцільність своєї концепції федеративного співіснування рівноправних слов'янських держав, де Україна отримала б статус невіддільної «Речі Посполитої і складала б окреме громадянське ціле на всьому просторі, де живуть українці» [18, с. 752].

Перші кроки на шляху встановлення федеративних міждержавних відносин були зроблені у 1654 р. при укладанні Березневих статей між урядом Хмельницького і Московією. За цією угодою, текст якої цитує М. Костомаров, козацька держава виступала рівноправним суб'єктом міждержавних відносин, а український гетьман – суверенним керманічем, що визнавав московського самодержавця лише протектором у їхньому обопільно вигідному військово-оборонному союзі. Така авторська трактовка українсько-московських взаємин аналогічно простежується у його іншій розвідці – «Богдан Хмельницький данник Отаманської Порти» [12, с. 605–613].

Акцентуючи на добровільному характері військово-політичної угоди та незалежній поведінці українського керманіча з московськими урядовцями в наступні роки, М. Костомаров практично поставив питання про політико-державні права українського народу в межах сучасної йому Російської імперії. Позицію вченого відносно України досить добре ілюструють слова, які він уклав в останню передсмертну промову гетьмана Хмельницького: «Бог знає, брати, ... як би хотілось: по-перше, утвердити навіки незалежність і свободу нашу; по-друге, звільнити Волинь, Покут'є, Поділ і Полісся ... словом всі землі, котрими володіли великі руські князі спадково» [11, с. 622].

Завдяки постаті Богдана Хмельницького, мовою історичних фактів, учений аргументовано довів, що українці є самобутньою нацією із своєю власною історією і державницькими традиціями, які отримали своє продовження у формі козацької республіки – Гетьманщині.

Одночасно М. Костомаров у науковій праці про Великого гетьмана також підняв питання перед співвітчизниками про необхідність переосмислити своє героїчне минуле та задуматись над перспективами майбутнього, щоб відродити «вмираючу під батагом

московським і багнетом Санкт-Петербурзьким народність» й зрештою її державність [18, с. 752].

Монографія «Богдан Хмельницький» принесла М. Костомарову славу і популярність не тільки в наукових і студентських колах, а й серед широкого загалу української та російської освіченої громадськості.

Із захопленням монографію читали навіть ті, хто «ніколи в своєму житті не розгорнули жодної книги з російської історії», а про українську «історичну минувшину мали найтуманніше поняття», як згадували сучасники [10, с. 226]. Відомий російський демократ і публіцист М. Чернишевський назвав книгу «Богдан Хмельницький» «блискучою, по-справжньому драматичною і безумовно об'єктивною оповіддю» [21, с. 699]. Цікаво, що М. Чернишевський повністю підтримав погляди та оцінки М. Костомарова відносно Національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького. Російський демократ під впливом прочитаного історіописання доби Хмельниччини визнав, що головною причиною визвольних змагань українського народу був не релігійний фактор, а політичний – зокрема, небажання Польщі надати населенню Південної Русі «громадянських прав». Втім, М. Чернишевський в рецензії-статті на монографію все ж таки перевагу у більшій мірі віддавав соціально-економічному визиску українського селянства польською шляхтою і розглядав його як вагомий чинник усіх селянсько-козацьких повстань на теренах Наддніпрянщині в 30–40-х рр. XVII ст.

Епістолярна та публіцистична спадщина кінця 50–60-х рр. свідчить, що монографія М. Костомарова була предметом жвавого обговорення в інтелектуальному середовищі: одні емоційно хвалили її та не шкодували позитивних слів (Т. Шевченко, О. Лазаревський, К. Бестужев-Рюмін, М. Максимович), інші жовчю критичували (Г. Єлісєєв, М. Карпов, О. Гатцук), звинувачуючи автора в упередженості суджень, неточності викладу документів, у надмірному використанні польських джерел [18, с. 98–99]. Але насправді підсвідомо обговорювали не тільки наукову працю М. Костомарова, а й саму постать Б. Хмельницького, яка викликала неоднозначне сприйняття у читацької аудиторії. Для одних гетьман був символом державності, боротьби за політичну свободу українського народу, для інших – в силу їхньої малоросійської психології, чи імперського світогляду, він був бунтівником-розбійником, або вірогідним слугою московського царя тощо.

Втім усі подібні дискусії в публіцистиці та науковій сфері навколо постаті Богдана Хмельницького й героїчного минулого українського народу XVII ст., сприяли утвердженню в українському громадянстві етнонаціональної і етнополітичної свідомості. Історичні та літературні видання про епоху Хмельниччини загострювали суспільну увагу на необхідності вирішення сучасних національних проблем, щоб захистити українську цивілізаційну культурно-політичну ідентичність. Зрештою вони ставили перед українськими інтелектуалами завдання творення нових суспільно-політичних теорій, концепцій політичної системи управління та форм державного життя українського народу.

Крім того, героїзація і висвітлення державотворчої діяльності Б. Хмельницького сприяло консолідації інтелектуальних сил навколо українського відродження, яке попри всі імперські заборони українства – у мові, культурі, освіті – проривало ідеологічні мури малоросійства, провінціалізму її концепти великодержавного російського панславізму.

Список використаних джерел

1. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1–2. – 642 с.
2. Геллнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
3. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Літературно-публіцистичні праці. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.2. – 535 с.
4. Зінчук Л. Апостол свободи очима письменника П. Куліша // Міжнародна конференція присвячена 183-річчю від дня народження Т. Шевченка та 150-річчю від дня заснування Кирило-Мefeldiївського товариства. – К.: Слов'янський університет, 1997. – С.49–52.
5. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
6. Історія української літератури. – К.: Вид. АН УРСР, 1954. – Т.1. – 732 с.
7. Кирило-Мefeldiївське товариство. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 544 с.
8. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
9. Косачевская Е. М., Н. А. Маркевич (1804–1860). – Л.: І-во Ленінградського університета, 1987. – 286 с.
10. Костомаров Н. І. Богдан Хмельницький данник Оттоманской Порты / Исторические монографии и исследования. – С.Петербург, 1905. – Кн.5, Т.14. – 827 с.
11. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Исторические монографии и исследования. – С.Петербург, 1904. – Кн.4, Т.IX–XI. – 742 с.
12. Костомаров Н. И. Воспоминание о двух малярах / М. И. Костомаров. Твори. – К.: Дніпро, 1988. – Т.2. – 606 с.
13. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малоросии. – К., 1899. – Кн.5. – 148 с.
14. Маркевич Н. А. История Малороссии. – М., 1843. – Т.1. – 388 с., Т.2. – 689 с.
15. Маркевич Н. А. Украинские мелодии. – М., 1831. – 154 с.
16. Мильникова А. С. Культура и национальное самосознание народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху национального возрождения // Советское славяноведение. – 1974. – №4. – С.82–89.
17. Письмо М. Костомарова к издателю «Колокола» // Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. – Париж, 1905. – Т.2. – С.746–755.
18. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 232 с.
19. Поетичні твори. Гребінка Є. П. Твори. – К.: Наукова думка, 1984. – С.206–257.
20. Українська культура: Цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ППЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
21. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений в 15-ти томах – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1949. – Т.2. – 944 с.
22. Шевченко Т. Г. Кобзар – К.: Всеукраїнське товариство «Провіта», 1993. – 512 с.
23. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX ст. – 80-ті роки XX ст.) – К.: НАН України. Інститут історії України, 2014. – Ч.І. – 587 с.

References

1. Velychko S. Litopys. – K.: Dnipro, 1991. – T.1–2. – 642 s.
2. G'ellner E. Nacii' ta nacionalizm. Nacionalizm. – K.: Takson, 2003. – 300 s.
3. Dragomanov M. P. Shevchenko, ukrai'nofily i socializm // Literaturno-publycystychni pracj. – K.: Naukova dumka, 1970. – T.2. – 535 s.

4. Zinchuk L. Apostol svobody ochyma pys'mennyka P. Kulisha // Mizhnarodna konferencija prysvjachena 183-richchju vid dnja narodzhennja T. Shevchenka ta 150-richchju vid dnja zasnuvannja Kyrylo-Mefeldi'vs'kogo tovarystva. – K.: Slov'jans'kyj universytet, 1997. – S.49–52.
5. Istorija Rusiv. – K.: Radjans'kyj pys'mennyk, 1991. – 318 s.
6. Istorija ukrai'ns'koi' literatury. – K.: Vyd. AN URSR, 1954. – T.1. – 732 s.
7. Kyrylo-Mefeldi'vs'ke tovarystvo. – K.: Naukova dumka, 1990. – T.1. – 544 s.
8. Kogut Z. Rosijs'kyj centralizm i ukrai'ns'ka avtonomija. Likvidacija Get'manshhyny 1760–1830. – K.: Osnovy, 1996. – 317 s.
9. Kosachevskaja E. M., N. A. Markevich (1804–1860). – L.: I-vo Leningradskogo universiteta, 1987. – 286 s.
10. Kostomarov N. I. Bogdan Hmel'nickij dannik Ottomanskoj Porty / Istoricheskie monografii i issledovanija. – S.Peterburg, 1905. – Kn.5, T.14. – 827 s.
11. Kostomarov N. I. Bogdan Hmel'nic'kij. Istoricheskie monografii i issledovanija. – S.Peterburg, 1904. – Kn.4, T.IX–XI. – 742 s.
12. Kostomarov N. I. Vospominanie o dvuh maljarah / M. I. Kostomarov. Tvary. – K.: Dnipro, 1988. – T.2. – 606 s.
13. Lazarevskij A. Ocherki, zametki i dokumenty po istorii Malorosii. – K., 1899. – Kn.5. – 148 s.
14. Markevich N. A. Istorija Malorossii. – M., 1843. – T.1. – 388 s., T.2. – 689 s.
15. Markevich N. A. Ukrainskie melodii. – M., 1831. – 154 s.
16. Myl'nikova A. S. Kul'tura i nacional'noe samosoznanie narodov Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy v jepohu nacional'nogo vozrozhdenija // Sovetskoe slavianovedenie. – 1974. – №4. – S.82–89.
17. Pis'mo M. Kostomarova k izdatelju «Kolo kola» // Dragomanov M. P. Sbranie politicheskikh sochinenij. – Parizh, 1905. – T.2. – S.746–755.
18. Pinchuk Ju. A. Mykola Ivanovyh Kostomarov. – K.: Naukova dumka, 1992. – 232 s.
19. Poetychni tvory. Grebinka Je. P. Tvary. – K.: Naukova dumka, 1984. – S.206–257.
20. Ukrai'ns'ka kul'tura: Cyvilizacijnyj vymir / Ja. S. Kalakura, O. O. Rafal's'kyj, M. F. Jurij. – K.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny, 2015. – 496 s.
21. Chernyshevskij N. G. Polnoe sobranie sochinenij v 15-ti tomah – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1949. – T.2. – 944 s.
22. Shevchenko T. G. Kobzar – K.: Vseukrai'ns'ke tovarystvo «Prosvita», 1993. – 512 s.
23. Jas' O. Istoryk i styl'. Vyznachni postati ukrai'ns'kogo istoriopy-sannja u svitli kul'turnyh epoj (pochatok XIX st. – 80-ti roky XX st.) – K.: NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny, 2014. – Ch.I. – 587 s.

Ivanova L. G., candidate of historical sciences, professor of department of History of Ukraine, faculty of History Education, NPU of Dragomanov (Ukraine, Kyiv), ludmylaivanova@ukr.net

The figure of Bogdan Khmelnytsky in the Ukrainian intellectual environment of the 20–60s of the XIX century

The most general theoretical basis of the article was the famous «History of Russes», works by S. Velichko, M. Markevich, M. Kostomarov, M. Maksimovich, works by T. Shevchenko, E. Grebinka, through which we could see not only the process of formation of Ukrainian historical science and literature, but also and the formation of the national and ethnopolitical consciousness of Ukrainian society in the nineteenth century. Accordingly, in the article deeply analyzed the estimations and vision of the Ukrainian intellectuals of the image of B. Khmelnytsky. Also discussed are the discussions that took place around the figure of the Great Hetman.

Also, the works of modern scholars who investigate socio-political processes and the becoming of a modern world outlook in Ukraine and Europe in the nineteenth century – E. Helner, Z. Kogut, O. Yass, L. Zinchuk, and Y. Pinchuk were used.

Keywords: national, ethnopolitical, consciousness, modern movement, the figure of B. Khmelnytsky, Ukrainian Cossack State, intellectual environment, national identity.

* * *